

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

КАЛІШ Валентина Антонівна

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ
ПІДХІД ДО СЛОВА У МОВНІЙ ОСВІТІ
ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

13.00.02. – Методика викладання (української мови)

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

КИЇВ – 1995

Дисертація в рукописом

Робота виконана в Інституті

ЛНБ України ім. В. Стефаника

Науковий керівник -

член-
докто
профе

00761212 (J)

Офіційні опоненти -

член-кореспондент АПН України,
доктор Філологічних наук,
професор МАЩЬКО Любов Іванівна

кандидат педагогічних наук
СКУРАТИВСЬКИЙ Леонід Віталійович

Провідна установа -

Тернопільський державний педагогічний
Інститут

Захист відбудеться "6" вересня" 1995 р. 14³⁰ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.32.01
в Інституті педагогіки АПН України
(252001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 8).

З дисертацією можна ознайомитися
в науковій частині Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано "5" серпня" 1995 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н. В. БОНДАРЕНКО

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах реалізації концепції навчання і виховання молодших школярів ставляться нові вимоги до підготовки вчителя початкових класів, відповідно до яких випускники вищого педагогічного закладу повинні оволодіти сучасними теоретичними знаннями, здобути ґрунтовні практичні навички, набуті творчих якостей та високої професійної майстерності.

Особливе місце в системі фахової підготовки вчителів початкових класів займає курс сучасної української мови. Завдання цієї лінгвістичної дисципліни на педагогічному факультеті вимагають постійно вдосконалювати її зміст, методи, форми та прийоми навчання, види практичної, самостійної і науково-дослідницької діяльності студентів на основі досягнень сучасної мовознавчої науки та з урахуванням стану викладання рідної мови в початковій школі.

Переорієнтація лінгвістики та лінгводидактики з вивчення мовної системи в статичній на дослідження функціонування різних підсистем у процесі спілкування, ознайомлення з текстом як основною одиницею мовлення внесли істотні корективи в сучасну методику навчання рідної мови в початковій школі. Нормами української мови на початковому етапі мовної освіти оволодівають на основі тексту, що дає змогу досягти першочергової мети – формування в молодших школярів мовленнєвих умінь і навичок.

Новий підхід до опанування мовних та мовленнєвих знань у початковій школі вимагає від майбутніх спеціалістів відповідної лінгвістичної підготовки, яка має забезпечити успішне здійснення ними професійних функцій.

Відповідно до нової мети початкового курсу рідної мови в

діяльності вчителя важливе місце займає робота зі словом, спрямована на розширення активного словника молодших школярів та на формування в них уміння користуватися в своїй мовленнєвій діяльності відповідними лексичними засобами. Забезпеченість цього аспекту роботи вчителя на уроках рідної мови повинна визначатися вже на вузівському етапі, адже набуті в навчальному закладі необхідні знання й відповідні навички буде реалізовано в процесі професійної діяльності. Отже, успішне розв'язання завдань мовного і мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку залежить передусім від рівня володіння майбутнім учителем теоретичними знаннями й практичними вміннями та навичками роботи зі словом.

Тому важливою ланкою в структурі мовної освіти вчителя початкових класів є знання та вміння, пов'язані із семантикою та функціонуванням слова як одиниці лексико-семантичного рівня.

Основний зміст роботи зі словом у традиційній методиці вузівського вивчення мови становить системно-описовий аспект. Однак у світлі нових розробок у галузі сучасної лінгвістики та психолінгвістики опора лише на цей підхід не відповідає вимогам до мовної та мовно-методичної підготовки вчителя. Для свідомого користування мовою як засобом спілкування необхідно знати основи функціонування лінгвістичних елементів різних структурних рівнів. Їх комунікативне призначення, особливості реалізації в мовленнєвих актах та взаємозв'язки між ними.

З огляду на це дедалі більшого значення в практиці лінгвістичної освіти класоводів набуває застосування функціонально-комунікативного підходу. Проте, як відомо, функціонально-комунікативний підхід спирається на системне вивчення мовних явищ, на усвідомлення тих загальних закономірностей, які визначають місце кожної функціональної одиниці, в тому числі й

слова, в структурі мови і тим самим впорядковують її вживання в мовленні.

Відповідно до такого підходу слово вивчається як з позицій системного опису його особливостей, так і з позицій його функціонування в різних комунікативних умовах, у взаємозв'язку з одиницями інших структурних рівнів.

Проблема функціонально-комунікативного підходу до мовних явищ достатньо вивчена лінгвістами (О.О.Потебня, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, О.В.Бондарко, О.К.Безпояско, Г.О.Золотова, Н.О.Слесарева, В.І.Кодухов, О.М.Кожин, Г.В.Колшанський, І.Г.Викованець, В.М.Русанівський та ін.). Актуалізацію внутрішнього потенціалу мови, виявлення її значеннєвих одиниць у мовленні досліджують у різних напрямках і на різному мовному матеріалі. Значну кількість робіт присвячено вивченню функціональних можливостей граматичних категорій, синтаксичних конструкцій, словотворчих засобів.

Питання щодо застосування функціонально-комунікативного підходу в лінгводидактиці висвітлено в методиках навчання рідної мови в школі (В.А.Аврорін, М.С.Вашуленко, Н.А.Гац, Л.В.Давиджк, О.Ю.Купалова, М.Ф.Львов, Н.І.Лазаренко, Л.Б.Полова, Т.Ф.Потоцька, М.С.Рождественський, С.О.Распопова та ін.).

В українській методичній літературі, що стосується проблем викладання мови у вищій школі, спеціальні дослідження питань застосування функціонально-комунікативного підходу до слова в процесі мовної освіти вчителів початкових класів не проводилися.

У світлі сказаного постає **актуальність** теми нашого дисертаційного дослідження. Вона зумовлена: а) сучасними тенденціями в розвитку лінгвістики, психолінгвістики та лінгводидактики, що стосуються дослідження семантики та функціонування слова, його

ролі в тексті; б) недостатнім рівнем сформованості у випускників педагогічного факультету навичок роботи з лексичним матеріалом, що негативно вплинуло на їхнє професійне мовлення; в) нерозробленістю цієї проблеми в лінгводидактиці вищої школи.

Об'єктом нашого дослідження є процес вивчення в курсі сучасної української мови слова та лексико-семантичних категорій як структурно-семантичних елементів мовленнєвої діяльності, а **предметом** – методика поєднання функціонально-комунікативного та системно-описового підходів до слова в мовній освіті вчителів початкових класів.

Мета роботи полягає у визначенні та науковому обґрунтуванні доцільності застосування в процесі вивчення слова елементів функціонально-комунікативного підходу та розробці на цій основі ефективної методичної системи, спрямованої на формування в майбутніх фахівців початкової освіти лінгвістичних знань та вмінь щодо опрацювання лексико-семантичних понять, удосконалення їхньої культури мовлення.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

1. Проаналізувати сучасний стан проблеми в науково-теоретичній та навчально-методичній літературі.
2. Визначити лінгвістичні та психолінгвістичні засади функціонально-комунікативного підходу до слова в системі мовної підготовки вчителів початкових класів.
3. Вивчити практику роботи над засвоєнням лексико-семантичних категорій у процесі вузівського навчання.
4. Виявити рівень опанування студентами педагогічного факультету основних лексичних понять.
5. На основі поєднання системно-описового та функціо-

нально-комунікативного аспектів розробити експериментальну методику вивчення слова у вузівському курсі сучасної української мови.

6. Провести навчальний експеримент та обґрунтувати доцільність застосування функціонально-комунікативного підходу в процесі вивчення явищ лексико-семантичної системи.

У дослідженні перевірялася гіпотеза: рівень оволодіння студентами професійно необхідними лексико-семасіологічними знаннями та вміннями, якість їхнього мовлення підвищаться, якщо методична система передбачатиме: 1) засвоєння лінгвістичної сутності слова та семасіологічних категорій, особливостей їх реалізації та функціонального призначення в мовленні; 2) осмислення їх семантики; 3) формування професійних мовних та мовленнєвих умінь студентів; 4) використання активних форм навчальної діяльності; 5) врахування принципу міжпредметних та внутріпредметних зв'язків.

Лінгвістичний аспект проблеми полягає в осмисленні слова як основної одиниці мови, безпосередньо використовуваної в процесі спілкування, усвідомленні зв'язків між елементами лексико-семантичного рівня, сприйнятті слова в єдності значення, форми і функції; увазі до семантики слова і особливостей її виявлення в мовленні, до функціонального призначення слова та функцій кожної семасіологічної категорії в мовленні, розгляді лексико-семантичних явищ у парадигматичних та синтагматичних зв'язках.

Лінгвометодичний аспект проблеми дослідження стосується відбору і введення до програми в межах теми лінгвістичних понять і теоретичних відомостей про них, визначення форм і методів навчальної діяльності студентів, спрямованої на опанування ними лексико-семасіологічних знань, умінь і навичок, використання тексту як засобу навчання, що дає змогу забезпечувати внутріпред-

метні зв'язки, аналізувати мовні явища в органічних взаємозв'язках, сприяє формуванню в майбутніх учителів умінь і навичок роботи з текстом, удосконаленню їхнього мовлення.

Теоретичною основою дослідження є праці відомих лінгвістів та психолінгвістів про взаємозв'язок мови і мовлення, мовлення і мислення, функціональне призначення мови в суспільстві, роль мови як знаряддя розвитку особистості; теорія мовленнєвої діяльності та роль слова в її механізмі.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань дисертаційного дослідження застосовувалися теоретичні та емпіричні методи: аналіз, зіставлення та узагальнення даних з проблеми дослідження на основі вивчення літератури; аналіз програм, підручників та навчальних посібників для учнів початкової школи та студентів із спеціальності "Педагогіка і методика початкового навчання", розробка методичної системи вивчення слова на функціонально-комунікативній основі; спостереження за усним мовленням студентів, констатуючий зріз, формуючий та контрольний експерименти; статистична обробка даних.

Дослідження проводили в кілька етапів.

На першому етапі (1989-1990 рр.) вивчали лінгвістичну, психолого-педагогічну та методичну літературу з проблеми.

Другий етап (1990-1991 рр.) передбачав проведення констатуючого зрізу, розробку методики застосування комплексного (системно-описового та функціонально-комунікативного) підходу до слова в курсі сучасної української мови.

На третьому етапі (1991-1994 рр.) дослідження проводився навчальний експеримент за спеціально розробленою методикою.

На завершальному етапі (1993-1994 рр.) перевірялась ефективність дослідного навчання.

Наукова новизна дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та практичній реалізації функціонально-комунікативного підходу в поєднанні з системно-описовим у мовній освіті вчителів початкових класів, у розробці методичної системи роботи над семантичними та функціональними властивостями семасіологічних категорій, спрямованої на формування в майбутніх фахівців професійно значущих знань та вмінь.

Достовірність здобутих результатів забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень: адекватністю застосовуваних методів дослідження його меті та завданням, кількісним та якісним аналізом результатів дослідно-експериментальної роботи.

Практична значущість дослідження: здобуті результати можна використовувати у вузівському та шкільному викладанні курсу лексикології, в розробці спецсемініарів та спецкурсів з проблем семантики та функціонування слова, у вивченні проблем функціонально-комунікативного аспекту, в створенні посібників для студентів педагогічного факультету та вчителів початкових класів.

Апробація дослідження. Матеріали та результати дисертаційного дослідження впроваджувалися в Глухівському державному педагогічному інституті в ході навчально-виховного процесу зі студентами педагогічного факультету. Результати дослідження повідомлялися на науково-практичних конференціях в Глухівському педінституті (1989-1995 рр.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції в м. Полтаві (1993 р.), публікувалися в журналі "Початкова школа" (1992-1993 рр.).

На захист виносяться:

1. Теоретичне обґрунтування ролі та специфіки функціонально-комунікативного підходу до слова в курсі сучасної

української мови як одного з ефективних шляхів підвищення рівня науково-теоретичних знань студентів про системні та функціональні властивості слова, необхідних для розв'язання навчальних та професійних завдань.

2. Методична система роботи зі словом, що охоплює різні форми і види теоретичної, практичної, самостійної та науково-дослідницької діяльності студентів. Ця система спрямована на формування професійно значущих умінь аналізу лексико-семантичних явищ, навичок роботи з мовними одиницями на основі тексту, вдосконалення усного і писемного мовлення майбутніх учителів.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури та додатків, де подано завдання для констатуючого та контрольного зрізів, вправи та завдання формульного експерименту, програму спецсемінару.

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, сформульовано гіпотезу, розкрито завдання та методи дослідження, наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведено основні положення, що виносяться на захист, подано дані про апробацію та впровадження здобутих результатів у практику.

У першому розділі - "Теоретичні засади функціонально-комунікативного підходу до слова в курсі сучасної української мови" - з'ясовано місце і роль функціонально-комунікативного підходу в сучасній лінгвістиці; розкрито суть таких понять, як функція, функціональний, комунікативний (підходи); визначено лінгвістичні засади експериментального вивчення слова; розглянуто роль слова в мовленнєвій діяльності.

Функціонально-комунікативний підхід до вивчення мови перед-

бачає розкриття функціональних можливостей лінгвістичних одиниць та особливостей їх реалізації в процесі спілкування з урахуванням конкретних комунікативних умов. Як відомо, цей підхід орієнтується передусім на текст, який інтегрує в собі всі рівні структурно-системної організації мови і трансформує їх у комунікативний акт. Слово як номінативна одиниця є необхідним елементом у процесі формування й вираження думки. Входячи до структури тексту, зафіксована словом предметна інформація трансформується в повідомлення, тобто включається в комунікативний акт.

Дослідження слова у функціонально-комунікативному аспекті передбачає вивчення його потенційних можливостей для виконання функцій спілкування. Слово, як відомо, за своєю природою не може існувати ізольовано, оскільки містить ознаки, що вказують на його входження у більш високі рівні організації мови - речення, текст.

На думку лінгвістів, функціонально-комунікативне дослідження слова передбачає аналіз його семантичної структури та з'ясування особливостей пристосування семної будови до умов і завдань конкретного комунікативного акту. Такий підхід спрямований на розкриття його семантики, характеристику лексичного значення та різних семасіологічних категорій у взаємозв'язку значення та вживання.

Оскільки в основу нашого дослідження покладено слово як системну та функціональну одиницю, в дисертаційній роботі було з'ясовано його статус у мові, основні ознаки, що відрізняють його від одиниць інших рівнів, особливості семантики та її реалізацію в мовленні, характер парадигматичних і синтагматичних зв'язків. Передбачалося, що ці поняття становитимуть науко-

во-теоретичний фундамент побудови експериментальної методичної системи вивчення слова у вузівському курсі мови.

Слово, як зазначають лінгвісти, - це глобальна універсалия, характерна для кожної мови, в якій реалізуються особливості структури і функціонування мови. Однак, як показує вивчення стану проблеми в лінгвістичній літературі, повного наукового визначення слова мовознавство досі не має. Різноманітність наукових дефініцій пояснюється неоднаковими критеріями до з'ясування його лінгвістичної природи та багатством специфічних властивостей і функцій цієї одиниці. У дисертації аналізуються різні підходи до трактування місця слова в мовній системі, його властивостей та наводяться визначення, запропоновані представниками різних лінгвістичних напрямів.

Пошуки оптимальної наукової дефініції слова вимагали з'ясування його знакової природи. Із позицій сучасної науки слово як мовний знак характеризується такими семіологічними властивостями: матеріальністю, двосторонністю, системністю; словесний знак соціальний за своєю суттю та вживанням, володіє здатністю умовного подразника, виконує сигнальну, сигніфікативну та ідентифікаційну функції. Реалізуючи своє комунікативне призначення, словесний знак постає "сигналом перших сигналів" дійсності, виражає узагальнене поняття значення, є основою "вторинного означення", сприяє формуванню комунікативних одиниць.

Найважливіші лінгвістичні властивості слова проаналізовано в дослідженнях О. О. Потебні, Л. А. Булаковського, Л. В. Шерби, О. І. Смирницького, В. В. Виноградова, В. В. Степанової, В. М. Русенівського, М. А. Жовтобрюха, В. С. Вещенка, О. Т. Волоха, Л. А. Лисиченко, П. С. Кузнецова, М. М. Шанського та ін. На основі аналізу наведених у лінгвістичних працях ознак слова в дисертації виділено

головні з них, які, на наш погляд, характеризують слово і як одиницю мови та мовлення, і як одиницю лексико-семантичної системи. До них віднесено ознаки, що виявляють специфіку слова, вирізняють його з-поміж інших мовних елементів та забезпечують його функціонування. Це фонетична оформленість, єдність звучання, морфемної будови та значення (лексичного і граматичного), сполучуваність, виокремлюваність, відтворюваність, непроникливість, участь у комунікативному процесі. Крім того, слово характеризується здатністю модифікуватися та актуалізуватися.

Важливим компонентом функціонально-комунікативного підходу до слова є з'ясування його функцій у мові та мовленні. Серед двосторонніх одиниць слово є унікальним мовним знаком за обсягом виконуваних функцій. У виділенні функцій слова лінгвісти спираються на специфіку його знакової природи, місце і роль у системі мови та в процесі спілкування. Як зазначає Г.А.Уфимцева, слово охоплює весь обсяг мовних функцій. На словесному рівні вони лише проявляють свою специфіку, набувають конкретизації.

У роботі висвітлюється проблема мовних та мовленнєвих функцій, розкривається суть таких основних функцій слова, як сигніфікативна, номінативна, дейктична, експресивна, емоційна, прагматична, конструктивна, оцінювальна. Виділення функцій слова в мовленні вимагало розгляду специфіки його реалізації в процесі комунікації. У з'ясуванні цього питання ми виходили із загально-теоретичних положень про взаємозв'язок мови і мовлення та особливості вияву мовних одиниць у мовленні.

Функціональні можливості слова залежать передусім від його семантики та сполучуваності з іншими лексемами. Реалізація того чи іншого компонента семантики слова можлива і залежить від контексту. Функціонування і семантика є співвідносними поняттями,

оскільки значеннєві компоненти передбачають комунікативне призначення, а конкретне вживання лексики зумовлює вияв значення, а то й появу нового.

У дисертації подано наукові тлумачення таких понять, як семантика слова, сема, семема, розкрито особливості семантичних компонентів, зумовлених позамовними та внутрімовними факторами, визначено роль контексту (тексту) в реалізації значеннєвого змісту слова. Знання мовних і мовленнєвих функцій слова, норм сполучуваності, розуміння семантики слова й уміння її розкривати мають забезпечити, на наш погляд, засвоєння й осмислення різних лексико-семантичних категорій, сприяти формуванню в майбутніх спеціалістів початкового навчання професійно необхідних знань та вмінь.

У другому розділі—"Робота над словом як одиницею лексико-семантичної системи в практиці вузівського викладання української мови"—подано аналіз чинної програми та навчальних посібників з курсу сучасної української мови для студентів педагогічного факультету, визначено необхідні для майбутньої діяльності студентів основні знання, вміння й навички, що стосуються лексико-семантичної системи, з'ясовано рівень володіння ними випускниками педфаку.

Аналіз чинної програми показав, що визначений у ній зміст вузівського курсу мови не відповідає достатньою мірою вимогам до мовної освіти майбутнього вчителя та новим завданням, що ставляться до української мови в початковій школі. Окремі її положення застаріли й вимагають перегляду та доповнення. Обсяг теоретичних відомостей про слово та категорію лексико-семантичної системи, на наш погляд, є неповним. Програма не передбачає ознайомлення студентів із поняттям слова як основної одиниці мови та мов-

лення, що вимагає з'ясування його суті, місця в системі мови, взаємозв'язків з одиницями інших структурних рівнів, загального функціонального призначення, особливостей реалізації в мовленні.

Вивчення мовних явищ на функціональній основі, прийняте в шкільній програмі та підручниках з української мови, вимагає від учителя знання їх семантики та ролі в процесі спілкування. Це стосується й засвоєння явищ лексико-семантичної системи. Однак чинна вузівська програма цей аспект висвітлює недостатньо. Слова та різні семасіологічні категорії вивчаються лише з огляду на їх місце в системі. Функціонування слова в основному залишається поза увагою. Рекомендується тільки ознайомлення із стилістичною роллю синонімів та антонімів.

У процесі вивчення інших розділів також не передбачено розгляду функціональних можливостей слова. Чинна програма недостатньо орієнтує на вивчення семантики слова, на з'ясування характеру зв'язків між елементами лексико-семантичної системи, які забезпечують її функціонування.

Недоліком програми є й те, що, спираючись на традиційний системно-описовий підхід, який передбачає вивчення рівнів мови в лінійній послідовності, вона недостатньо забезпечує внутрімовні зв'язки між мовними явищами. Таким чином, знання студентів про слово та семасіологічні категорії, набуті в процесі вивчення лексикології, не актуалізуються в подальшому розгляді курсу, що негативно впливає на загальний рівень їх мовної підготовки.

Констатуючий зріз, який проведено на базі Плухівського педагогічного інституту, передбачав: а) виявити рівень володіння випускниками вузу теоретичними знаннями, що стосуються слова, його ознак та функцій, лексичного значення та його типів, багатозначності слів, омонімії, синонімії, антонімії, паронімії та їх функ-

цілювання: б) визначити рівень сформованості лексичних умінь випускників розкривати семантику слова, з'ясовувати типи лексичного значення, утворювати синонімічні ряди та антонімічні пари, виявляти лексичні явища в тексті, аналізувати їх системні та функціональні властивості; в) встановити ступінь сформованості в студентів умінь використовувати лексичні засоби в мовленні.

Аналіз результатів констатуючого зрізу засвідчив невідповідність рівня знань та умінь, пов'язаних з категоріями лексико-семантичної системи, вимогам до мовної освіти спеціалістів початкової школи. Особливі труднощі в студентів викликають трактування лінгвістичної природи слова та лексичного значення і його типологія. Значна частина випускників не змогла глибоко розкрити лінгвістичні властивості семасіологічних явищ, особливості їх вияву в мовленні. Студенти відчувають труднощі у виділенні потрібних категорій у текстах, тлумаченні семантики слів, у доборі синонімів і виборі необхідних лексем для побудови власних висловлювань, у розмежуванні лексичних явищ та встановленні взаємозв'язків між ними.

Матеріали констатуючого зрізу також показали, що найслабшою ланкою в системі лексико-семасіологічних знань та умінь випускників є їхня недостатня обізнаність із функціонально-комунікативними властивостями слова та різних типів лексичного значення.

Дані експерименту засвідчили також невисокий рівень усного й писемного мовлення значної частини випускників.

У третьому розділі - "Експериментально-дослідне навчання за розробленою методикою" - визначено вихідні позиції дослідного навчання, зміст та програму експериментального вивчення слова, охарактеризовано форми роботи над семасіологічними категоріями, спрямовані на формування в студентів професійних знань та умінь,

представлено аналіз результатів експериментального навчання.

Дослідна методична система, в основу якої покладено ідею поєднання двох основних підходів до вивчення слова, підпорядковувалася провідним цілям і завданням вузівської освіти і вимогам до мовної підготовки спеціаліста початкової школи, що визначаються кваліфікаційними характеристиками його професіограми.

Експериментальне навчання здійснювалося з урахуванням таких напрямів мовної підготовки вчителя початкових класів:

- оволодіння системою теоретичних знань сучасної лінгвістичної науки;
- формування умінь і навичок, необхідних для роботи над лексичними поняттями в початковій школі;
- удосконалення мовлення майбутніх фахівців;
- вироблення лінгвометодичних умінь роботи з лексичним матеріалом відповідно до нових вимог навчання рідної мови в початковій ланці шкільної освіти.

У процесі дослідження було відібрано необхідні для засвоєння студентами лексико-семасіологічні поняття та відповідні теоретичні відомості, визначено теми інших розділів чинної програми, в процесі вивчення яких доцільно й необхідно повторювати теоретичний матеріал, що стосується слова та лексичного значення; розроблено систему лексичних вправ, визначено найбільш доцільні форми і методи навчальної діяльності студентів.

Підхід до слова з позиція його опису в системі мови і з позицій функціонального призначення передбачає дві умови: по-перше, слово має розглядатися як віртуальний знак, по-друге, як елемент функціонуючої системи. Це визначило основні напрями експериментального вивчення слова. Першим напрямом є оволодіння знаннями про слово та семасіологічні категорії як поняття мовної системи.

Другим – структурно-семантичний аналіз слова, спрямований на з'ясування компонентного складу його семантичної структури, потенційних та актуалізованих значень, можливої сфери вживання і функцій слова. Встановлення залежності семантики тексту від семантико-функціональних потенцій використаних лексичних засобів становило третій напрям роботи над словом.

Розроблена система дослідного навчання спиралася на загальнодидактичні принципи вищої школи: науковість, фундаментальність, систематичність, свідомість навчання, необхідність та достатність знань, міцність та практична спрямованість знань, єдність навчальної і дослідницької діяльності студентів та принцип професійно-педагогічного спрямування.

У розв'язанні методичної проблеми комплексного підходу до слова ми керувалися також лінгвометодичними принципами, зокрема: екстралінгвістичним, структурно-семантичним, комунікативним, лексико-граматичним, нормативно-стилістичним та принципом внутрішніх зв'язків. Додержання зазначених принципів створило лінгводидактичну основу експериментальної методики вивчення одиниць лексико-семантичної системи в єдності їх значення, форми та функцій.

Виходячи із суті функціонально-комунікативного підходу, семасіологічні категорії вивчалися переважно на текстовій основі.

У дослідженні було визначено основні групи професійно необхідних лексико-семасіологічних умінь і навичок, на формування яких спрямована дослідна система роботи.

Експериментальне навчання проводилося в два етапи. Перший етап-спеціальний-співвідносився з вивченням розділу лексикології, другий-аспектний-передбачав роботу над удосконаленням лексичних знань та умінь під час вивчення інших розділів курсу мови. На другому етапі значне місце відводилося формуванню окремих лінгво-

методичних умінь, основи яких закладалися в курсі методики викладання української мови. На цьому етапі студенти залучалися до роботи в науково-методичному спецсемінарі.

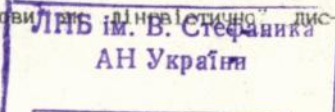
Оснoву змісту дослідного навчання становило ознайомлення студентів з функціональною стороною слова та його комунікативними можливостями. У процесі роботи розкривалися такі поняття, як мова та мовлення, їх взаємозв'язок, роль слова в мовленнєвій діяльності. Обсяг і зміст навчального матеріалу про ці явища визначалися відповідно до поставленої мети. Студенти мали усвідомити:

- взаємозв'язок мови як засобу спілкування й мовлення як використання цього засобу в різноманітних ситуаціях;
- функції мови та мовлення;
- особливості реалізації мовних одиниць у мовленні.

Функціонально-комунікативний підхід до слова спирається на два вихідні положення: а) знання його лінгвістичної природи; б) знання функцій та умов функціонування. Відповідно до цього для експериментального дослідження було відібрано такі основні поняття: слово як одиниця мови та мовлення, лексема, семема, семо, парадигматичні та синтагматичні зв'язки, семасіологічні категорії.

Дослідна програма охоплює лише ту частину загальної лексикології, що пов'язана із значенням слова. Бралось також до уваги, що для вдосконалення семасіологічних знань студентів та актуалізації їх протягом усього періоду навчання у вузі окремі питання, що стосуються особливостей слова, лексичного значення, семасіологічних понять, доцільно також включати до тем інших розділів, зокрема, фразеології, словотворення, граматики, забезпечивши таким чином внутріпредметні зв'язки.

В експериментальному дослідженні відповідно до мети і завдань та специфіки курсу української мови

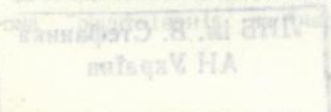
ципліни було використано систему оптимальних і ефективних форм навчально-пізнавальної діяльності студентів: самостійна робота, лекції, семінарські й практичні заняття та спецсеінар.

Основна роль у формуванні визначених знань, умінь та навичок у системі дослідного навчання відводилася семінарським та практичним заняттям, підготовка до яких та їх проведення включали різні види самостійної роботи та елементи науково-дослідницької діяльності студентів. Зокрема, завдання до семінарських занять передбачали такі види роботи: опрацювання основної та додаткової літератури, доповнення конспектів лекцій необхідною інформацією, складання тез, написання анотацій, підготовка усних відповідей, написання рефератів, письмових повідомлень з питань лінгвістики та лінгводидактики (ознайомлення й аналіз шкільної програми, матеріалу підручників та навчальних посібників тощо), добір текстів для ілюстрування властивостей мовних явищ.

Групові й індивідуальні завдання до практичних занять включали вправи аналітичного, конструктивного та творчого характеру: проведення локальних досліджень лексичного матеріалу, самостійний добір відповідно до цілей заняття дидактичних текстів, матеріалу до лінгвістичних ігор, вікторин тощо: ознайомлення з програмними вимогами та системою роботи над лексичними поняттями в початковому курсі мови; добір вправ до відповідних тем з орієнтацією на певний клас.

Основним видом діяльності на практичних заняттях були вправи, за допомогою яких студенти вчилися виявляти в текстах семасіологічні категорії, з'ясовувати їх властивості й функціональне призначення та використовувати у власних висловлюваннях.

Відповідно до напрямів роботи було виділено 1) мовні вправи, що передбачали усвідомлення науково-теоретичних відомостей, їх

закріплення і поглиблення та формування умінь і навичок лінгвістичного аналізу, і 2) мовленнєві вправи.

У дослідному навчанні було використано систему вправ лексичного характеру – власне лексичні та синтетичні. На першому етапі дослідного навчання практикувалися вправи першого типу, які включали два основні види: лексико-семантичні та функціонально-стилістичні.

Лексико-семантичні вправи були спрямовані на усвідомлення лінгвістичної природи слова, розкриття його значення та взаємозв'язку семантики й функції слова. Такі вправи вимагали поглибленого осмислення лексичного значення в усій різноманітності його типів, розуміння особливостей пристосування семантики слова до умов комунікативного акту. Вони включали завдання, спрямовані на засвоєння суті лексико-семантичних понять, та вправи на семантизацію.

Значна увага в процесі дослідного навчання на всіх етапах приділялася формуванню в студентів уміння розкривати семантику слова. Добираючи вправи на семантизацію, ми враховували, що слово існує як віртуальний знак і як актуалізований у мовленні елемент. Знання потенційних значень слова є основою для розуміння особливостей його реалізації в текстах та правильного вживання в комунікативних актах. До вправ на розкриття значення слова включали завдання на з'ясування віртуальних значень слів, пояснення значення, з яким слово вжите в тексті, визначення компонентів, зумовлених позамовними та внутрімовними факторами, визначення особливостей реалізації семантики слова в тексті: спостереження за виявом значення слова залежно від сполучуваності; з'ясування відтінків, якими відрізняються слова, спільні за предметно-понятійним компонентом тощо. Методика лексико-семантичних вправ бу-

да спрямована на підготовку майбутніх учителів до відповідної роботи на уроках рідної мови та на вдосконалення їхніх комунікативних умінь.

Відповідно до специфіки нашого дослідження увага акцентувалася на ролі слова у формуванні семантики висловлювання. Реалізацію цього аспекту роботи над словом сприяли **функціонально-стилістичні** вправи, спрямовані на розкриття особливостей і закономірностей функціювання слова, на формування в майбутніх педагогів умінь і навичок добирати і вживати лексико-семантичні групи слів у власних висловлюваннях, а також працювати з мовним матеріалом на основі тексту. До системи вправ цього типу включалися: а) спостереження за семантичними та функціональними особливостями використаного в текстах лексичного матеріалу, аналіз семасіологічних категорій з огляду на їх семантику та функції; б) конструктивні вправи; в) творчі вправи.

У процесі роботи практикувалися вправи на **вибір** лексичних одиниць, **редагування**, **ситуативні** та **асоціативні** вправи. До системи роботи над словом входив лексико-семантичний аналіз слова та тексту.

Протягом усього періоду вивчення курсу сучасної української мови практикувалися завдання пізнавально-дослідницького характеру. На другому етапі експериментального навчання студенти залучалися до роботи в спецсемінарі "Проблеми семантики й функціювання слова та вивчення його в початковому курсі мови". У розробці програми спецсемінару було враховано специфіку курсу сучасної української мови, його професійно-педагогічне спрямування. Відповідно до цього проблеми суто лінгвістичного характеру було поєднано з методичними. Таке поєднання здавалося нам цілком логічним, оскільки розв'язання мовно-методичних проблем

спирається передусім на лінгвістичні основи.

Завдання спецсемінару полягало в поглибленому ознайомленні студентів із властивостями слова, проблемами його використання в різних текстах, у розвитку творчих навичок і вмінь роботи з мовним матеріалом, у підготовці майбутніх учителів до розв'язання навчальних завдань шкільного курсу рідної мови.

Ефективність розробленої методичної системи перевірялася на основі виділених у дослідженні основних груп лексико-семасіологічних умінь і навичок. Істотна відмінність у кількісних показниках рівнів знань (у дослідних групах вищий рівень становив 37%, високий - 47, середній - 11, низький - 5, а в контрольних відпо-відно - 15%, 35, 26 і 24) та рівня умінь і навичок (в експериментальних групах показник вищого рівня - 36%, високого - 48, середнього - 13, низького - 3, у контрольних - 16%, 37, 37, 10) підтверджує правильність і ефективність пропонованої методичної системи. Причини невисокого рівня лексико-семасіологічних знань і вмінь випускників контрольних груп, на наш погляд, у тому, що: - лінгвістична характеристика слова як основної одиниці мови та мовлення в курсі лексикології обмежена й окремі положення, що стосуються семантики та особливостей функціонування слова, на педагогічному факультеті не розкриваються;

- за традиційного системно-описового підходу, за якого мовний матеріал подається відповідно до послідовного (лінійного) спису мовної системи, спостерігається тенденція певного зниження рівня знань і вмінь студентів.

На основі результатів дослідження зроблено такі загальні висновки:

Розвиток у сучасній фундаментальній науці таких напрямів, як функціональна й комунікативна лінгвістика, лінгвістика тексту,

поставив завдання наблизити досягнення теоретичної думки до практики вузівського навчання мови. Сучасний підхід до мовних явищ, у тому числі й слова, має спиратися на основний принцип, що в лінгводидактиці визначають як принцип урахування системних, функціональних і комунікативних властивостей мови та мовлення.

Розробляючи експериментальну методіку вивчення слова у вузівському курсі мови, ми спиралися на теоретичні основи функціональної та комунікативної лінгвістики, що передбачають його розгляд як одиниці, призначеної для реалізації комунікативної функції мови, в єдності його значення й функції.

У процесі дослідження виявлено, що для формування в студентів цілісного уявлення про слово та семасіологічні категорії до теоретичної частини програми слід увести такі поняття: слово як одиниця мови та мовлення, функції слова, семантика, компонент лексичного значення (сема), семема, парадигматичні та синтагматичні зв'язки. З метою усвідомлення системних та функціонально-комунікативних властивостей слова програма передбачала розгляд таких понять, як мова та мовлення, оскільки розуміння особливостей реалізації мовних явищ у мовленні вимагає знання взаємодії і взаємозв'язку цих понять, їх спільних та відмінних ознак і функцій.

Навчальний експеримент дав змогу визначити ефективні форми і методи, що сприяли засвоєнню системних і функціональних властивостей слова й основних понять лексико-семантичного рівня, формуванню професійно значущих умінь і навичок студентів.

Проведене за експериментальною методикою навчання підтвердило необхідність систематичної і цілеспрямованої роботи над формуванням у майбутніх учителів професійно необхідних лінгвістичних знань, мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

Матеріали дисертаційного дослідження не вичерпують усіх сторін поставленої проблеми лінгводидактики вищої школи. У перспективі дослідної роботи мають бути розроблені питання функціонально-комунікативного підходу до вивчення інших розділів курсу: професійної спрямованості курсу сучасної української мови на факультеті підготовки вчителів початкових класів; загального і професійного мовленнєвого розвитку майбутніх класоводів.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Методичні вказівки до виконання контрольної роботи та контрольні завдання з сучасної української літературної мови: Вступ. Лексикологія і фразеологія. Фонетика і фонологія. Графіка і орфографія. - Глухів: ГДПІ, 1988. - 44 с.

2. Спостереження над усним мовленням студентської молоді Глухівщини // Історико-культурна спадщина Глухівщини: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Глухів, 1992. - С. 123 - 126.

3. Спрямування вузівського курсу рідної мови // Початкова школа - 1993 - N 11 - С. 40-43.

4. Формування професійних умінь майбутніх класоводів на практичних заняттях з української мови // Розбудова національної початкової школи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Полтава, 1993. - С. 120 - 122.

5. Функціонально-комунікативний підхід до вивчення слова в мовній освіті вчителів початкових класів // Історія і сучасність педагогічної освіти в Україні: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Глухів, 1994. - С. 61- 63.

Kalish V.A. Functional and communicative approach to the word in language education of primary school teachers.

Thesis for the degree of the Candidate of Sciences in Pedagogics, Speciality 13.00.02. - Methods of Teaching of the Ukrainian Language. Institute of Pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 1995.

The methodical system of word studying and semasiological categories in modern Ukrainian language in the course of studying in higher schools are theoretically substantiated and experimentally tested in the thesis based on the principle of accounting of systematical, functional and communicative language peculiarities. The suggested pedagogical technology improves the developing of professional knowledge, skills and habits in future primary school teachers.

Калиш В.А. Функционально-коммуникативный подход к слову в языковом образовании учителей начальных классов.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02. - методика преподавания (украинского языка). Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1995.

В диссертации теоретически обоснована и экспериментально проверена методическая система изучения слова и семасиологических категорий в вузовском курсе современного украинского языка, построенная на принципе учета системных, функциональных и коммуникативных особенностей лингвистических единиц. Предложенная методика способствует формированию у будущих учителей начальных классов профессионально значимых знаний, умений и навыков.

Ключові слова: функція, комунікативний, семантика, семасіологічні категорії.

Alastair

Підписано до друку 10.07.1995 р. Об. 1, 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. III. Безкоштовно.
ІОД УДНУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

103268

AB 33.146

AB 33.146